

A „BESZÉLŐ NYELVATLASZ”

FAZEKAS TIBORC

1. Minden tudományág művelői, s így a magyar nyelvészek is munkájukban folyamatosan kénytelenek szembesülni az elvégzett feladatok és a még el nem végzett, meg nem oldott teendők közötti súlyos feszültségekkel. Szinte tudománytörténeti hagyományként kísér valamennyiünket munkánkban az állandó önvizsgálat kényszere, és gyakran érezzük úgy, hogy valamely területen hátrányaink behozhatatlanul nagyra nőttek. Nem csupán a saját magunkkal szembeni igényességnek, a kutatói etikának és felelősségnek köszönhető ez az érzés, hiszen az egyes tudományterületek vagy részfeladatok nemzetközi összevetésekor gyakorta egészen nyilvánvalóvá válik, hogy efféle rossz érzéseink bizony nem alaptalanok.

Nagyon komoly tudományszociológiai, tudománypolitikai vizsgálatokkal lehetne csak ezt a közös érzést adatokkal igazolható megállapításokká formálni, s meggyőződésem, hogy az efféle kutatásokra nem kell sokat várunk. Tévedés ne essék: eszemben sincs kétségbe vonni a magyar nyelvtudomány máig elért, komoly eredményeit, különösen akkor nem, ha mindnyájan jól tudjuk, hogy számos, ma esetleg aprónak tűnő teljesítmény a jellegzetes kelet-közép-európai viszonyok közepette milyen aránytalanul nagy erőfeszítések és áldozatok révén született meg. Ugyanakkor minden társadalomtudománnyal foglalkozó szakembert nyomaszt az érzés, hogy az elmúlt évszázad kataklizmákkal teli átalakulásai közepette rengeteg tudás és mérhetetlen mennyiségű tény pusztult el anélkül, hogy a tudomány a maga eszközeivel megérthette, megőrizhette volna őket. Egyszerű lenne ezt a megállapítást valami neopozitivistá siralomnak feltüntetni, ám ha a moldvai csángókra, a palóc nyelvjárásszigetre, a bánáti magyar nyelvű falvakra gondolunk, világossá válik, hogy nem erről van szó.

Az elmulasztott, korábban meg nem valósított, meg-nem-valósíthatott terveket ma már lehetetlen pótolni, a jelen tennivalóit pedig ugyancsak szigorú feltételek határozzák meg. Egyre világosabb, hogy nagyon tudatosan, nagyon átgondoltan kell dolgoznunk, ha a magyar nyelv múlt és jelen állapotával kapcsolatos ismereteinket bővíteni akarjuk, ha a nemzetközi tudományos életben is helyt kívánunk állni. Az alábbi írással szeretném kezdeni, hogy egy szűkebb területen belül vegyük át a külföld tapasztalatait, s bár költségekkel jár, próbáljuk meg alkalmazni kollégáink eszközeit és szakmai eredményeit a magyar nyelv esetében is.

2. A hagyományokban gazdag magyar nyelvjáráskutatás egyik súlyos gondja az egybegyűjtött, többnyire terjedelmes nyelvi anyag megfelelő színvonalú feldolgozása, majd az ezt követő közzététel. A szakmai nehézségek mellett technikai problémák is nehezítik a helyzetet, a megjelentetéssel összefüggő szerteágazó kérdések (a formátumtól az eladhatóságig) tovább rontják a kutatás esélyeit. Úgy tűnik, hogy miközben az anyaggyűjtés legalábbis folytatódik, a feldolgozás egyre erősebben az archiválás szándékával folyik. A közzététel utolsó jelentős hazai vállalkozása a MNyA. köteteinek kiadása volt. Ez a hat kötetes kiadvány a magyar nyelvtudomány legnagyobb vállalkozásai közé illik, anyaga, a külső-belső okokra visszavezethető aránytalanságok ellenére is a magyar nyelv regionális változatainak reprezentatív gyűjteménye.

Az ÜMTSz. már koncepciójában és tartalmában egyaránt másfajta célt és elveket tükröz. A változás mögött természetesen nem csak szakmai szempontok rejlenek: világos az is, hogy az adatközlés technikai feltételei és lehetőségei is alapvetően megváltoztak. A sorozatok (Magyar Nyelvjárások) szerkezeti átalakulása ugyancsak erősíti azt a benyomást, hogy a gyűjtött nyelvi anyag teljességre törekvő feldolgozásának (mindenekelőtt a monografikus jellegű bemutatásnak) nem tudunk eleget tenni. Efféle kutatások csak részletekben jelentek meg. Mindezekből következik, hogy egyedül a folyóiratokban (MNy.; Nyr.) valamint a sorozatokban megjelent anyagok különülnek el az általánosan megfigyelhető irányzattól, az itt közzéadott gyűjtések azonban terjedelmüknél fogva csak egy-egy részterület, részprobléma bemutatására alkalmasak.

A közzététel technikai lehetőségeinek beszűkülése mellett az elmúlt években — legalábbis a szándékok és lehetőségek formájában — gyakran szó esett azok bővüléséről is, mindenekelőtt a számítógépek alkalmazási lehetőségei kapcsán. Ehelyütt terjedelmi okok miatt nem járhatóak alaposan körül a számítógépek nyelvtudománybeli alkalmazásának szakmailag szerteágazó kérdései, s nincs is különösebb ok a vitára, mivel a számítógépeket a szakemberek ettől függetlenül már ma is használják a munkában. Ugyanakkor az is bizonyos, hogy e technikai lehetőség, s az egyre nagyobb teljesítmények sem lesznek képesek minden, a számítógépek alkalmazásához fűződő, gyakran eltúlzott szakmai reménység valóra váltásához. Konkrét és behatárolt archiválási és feldolgozási munkára azonban már most is lehet és kell is használnunk a számítógépeket. Jelen írásommal a már eddig közzétett megoldások mellett (Számítógépen a magyar nyelvjárások, Magyar Nemzet 1990. december 10.) egy további, fontos és új lehetőségre szeretném felhívni a figyelmet.

3. A Salzburgi Egyetem Romanisztikai Intézetében 1978 óta folynak a közép-rétoromán nyelvjárás (ami legalább hatféle al-dialektusra osztható) nyelvatlaszának gyűjtési és adatfeldolgozó munkálatai. Ehelyütt nem vállalkozhatom a nyelvjárás atlasz szakmai szempontjainak, gyűjtési és feldolgozó megoldásainak részletes ismertetésére, noha ezt rendkívül fontosnak tartom, mindenekelőtt azért, mert a közép-rétorománnak nevezett nyelvjárások a nyelvek és nyelvváltozatok azon sajátos keveredési típusát jelentik, amely a magyar nyelvterületre és a magyar nyelvre is fokozottan jellemző. A tapasztalatok megismerése és átvétele, alkalmazása ezért mindenképpen fontos lenne. Salzburgi kollégáink ugyanakkor a feldolgozásban is valami újat nyújtanak, amint azt egy rövid video-demonstrációs anyaggal a Hamburgi Egyetem Fonetikai Intézetében Hans Goebel professzor 1990. november 15-én bemutatta. A nyelvjárásgyűjtés minden hagyományos adatfeljegyző és megőrző formája mellett ugyanis sikerült egy újfajta, elektronikus (számítógépes) feldolgozási rendszert kidolgozniuk. Megszületett a „beszélő nyelv-atlasz” egyik lehetséges változata, még hozzá a magyar nyelvtudomány számára is elképzelhető méretű nyelvi anyag, technikai felszerelés segítségével. Az új megoldások azért is lényegesesek, mert az elektronikusan (magnetofonfelvételen) rögzített nyelvi anyagok feldolgozására, összehasonlítására, megőrzésére és reprodukálására (!) nyújtanak lehetőséget. A magnetofonfelvételek mindeddig az archiválás számára is gondot jelentettek, további feldolgozásuk és közzétételük pedig szinte megoldhatatlan nehézségeket jelentett a nyelvtudósoknak. Érdemes tehát szemügyre venni, hogy milyen megoldásokkal működik a „beszélő nyelv-atlasz”.

A rendszer lelke egy essenai számítógépes központ speciális gépe, illetve az ehhez kidolgozott, nyelvjárás kutatásokra készített anyag (software). Az elektronikus rendszerek összekapcsolásával egy olyan adatbank született meg, amelyből egyfelől grafikus formában (térképen) képernyőre és nyomtatott lapokra egyaránt kiírható valamennyi fonetikusan felgegyezett adat (ez lenne egyenértékű a hagyományos értelemben vett, szóföldrajzi jellegű nyelv-atlaszokkal). Másfelől a rendszer képes a hangfelvételek elektronikus rögzítésére, automatikusan elkészíti a felvételre bejátszott nyelvi anyag oszcillográfos diagrammját (rajzát) (!), ezt kiírja a képernyőre, s a feldolgozó ezután egész pontosan ki tudja választani az oszcillogrammból azt a szegmentumot (szótagot, ragot, szavat), amit vizsgálni szeretne. A kiválasztott nyelvi anyagot a rendszerbe táplálva a gép végtelenszer képes mind hang, mind oszcillogramm formájában reprodukálni az adatokat. Vagyis egy gombnyomásra pl. lehetséges egy lexéma valamennyi realizációját sorban, egymás után hallani. Hogy az adatok és programok kombinációjából még hányféle további új lehetőség adódik a bemutató és feldolgozó alkalmazásra, arról elég egyszerű utánagondolással is fogalmat alkothatunk. Az is nyilvánvaló, hogy

különös jelentősége lesz az oktatásban is a beszélő nyelvatlasznak, noha oszt-rák kollégáink ezen a területen mindezideig nem szereztek tapasztalatokat. Miután az adatokat a legfejlettebb technikai megoldások segítségével rögzíti a rendszer, azok korlátlan ideig őrizhetőek a minőség romlásának veszélye nélkül, továbbá mind grafikus (nyomtatott), mind elektronikus (digitális, tárolólemezes) sokszorosításuk és alkalmazásuk lehetséges.

A salzburgi vállalkozás az itt felsoroltak mellett abban is újat (ugyanakkor a nyelvjáráskutatás hagyományait tekintve egyúttal nagyon „régit” is) nyújt, hogy a helyszíni gyűjtések során nem egyedül a nyelvi tények rögzítésére összpontosít. A gyűjtés a korszerű kulturális- és környezettudományok módszereinek felhasználásával kiterjed a tárgyi világra, az élet fontosabb területeire. Ugyancsak archiválási céllal felvételeken (dia- és videoképeken) örökíti meg a vizsgált kultúra tárgyi környezetét is. Nyilvánvaló, hogy a kutatás előrehaladtával, valamint a technikai eszközök várható további fejlődése, kombinálhatósága révén a közép-rétoromán nyelvjárások atlaszának elkészültével egy olyasfajta „élő múzeum” megszületésének lehetőségei körvonalazódnak, ami időtlen időig képes megőrizni és bemutatni összefüggéseiben a felgyűjtött anyagot. Az ilyen típusú anyagmegőrzés éppen a magyar nyelv- és kultúra sajátos és ugyanakkor jellegzetes „szigeteinek” vizsgálatakor lehetne rendkívül hasznos.

4. Nyilvánvaló, hogy a magyar tudomány és a hazai nyelvjáráskutatás közvetlen közeli jövőjét egészen másfajta feladatok és gondok fogják meghatározni, és — sajnos — nagy a valószínűsége annak, hogy főleg technikai tekintetben lemaradásunk tovább növekszik az európai dialektológia kiemelkedő művelőihez képest. Ez a rövid ismertetés nem a heroikus hazai nyelvi anyaggyűjtés ellen szól, hiszen e területen még mindig nyomasztóan nagyok az adósságaink. Az is világos ugyanakkor, hogy a feldolgozás-archiválás-közzététel jelenlegi feltételei Magyarországon nagyban nehezítik a folyó munkálatok lezárását, az eredmények felmutatását, s ílymódon a kutatók és a kutatások egész viszonyulását is, tulajdon szakmai feladatainkhoz.

Ez a rövid híradás nem a hazai és külföldi lehetőségek közötti különbségek érzékeltetésének szándékával íródott. Egyedül arra kívánt csak szeretettel figyelmeztetni, hogy mindennapos nehézségeink, személyünk és tudományunk gyakorta nyomorúságos körülményei mellett sem feledkezhetünk meg eredményeink nemzetközi szinten való megmértetésének igényéről, szakmabeli társaink eredményeinek, lehetőségeinek figyelemmel kíséréséről. Nem szeretnénk lemondani arról a reményünkről, hogy módszereiket és technikai lehetőségeiket idővel mi magunk is alkalmazhatjuk majd a magyar nyelvtudomány gazdagodására.